maksmapanekuga, mis oma konservatiivsusest hoolimata tõi siiski värskemaid tuuli varemini valitsenud stagnatsiooni, kusjuures erilise tähelepanu osalisteks võetakse eesti opositsiooni heitlusavaldused.

I. Tartu XIX aastasaja 60-date aastateni.

Tartu pärus eelmiselt sajandilt. Pärus, mille Tartu XIX sajandisse astudes oma lähemalt minevikult sai, oli kõigil aladel väheulatuslik, kahvatuilmeline. Eelmised veerandsada aastat olid linnal kulunud viimase kohutavalt suure tulikahju haavade parandamiseks. Ainelised eeldused linna suurejoonelisemaks arenemiseks olid esialgu minimaalsed. Linna suurus ja elanikkude arv polnud jõudnud sellelegi kõrgusele, nagu see oli olnud varemail aastasadadel. 1802. a. oli Tartus maju: 96 kivist, 454 puust; elanikke — 3534. Väikesed käsitöö-kojad, nõrga võimisega kaubanduslikud ettevõtted kesk maa üldist vaesust, linna ajalooliselt kujunenud konstitutsiooniline korraldus ta kivinenud seisuslikkude asutistega (raad, gildid, tsunftid) ja hädavaevalt hingitsev koolielu — see oli pea kõik, mis Tartu eelmiselt aastasajalt pärinud.

Ülikool Tartu kasvamistegurina. Kuid ometi naeratas saatus: ülikooli asutamine 1802. a. sai sõna otsemas mõttes pöördepunktiks Tartu ajaloos. Kõnelemata esialgu sellest, et ülikool oli üheks peateguriks, mis tegi Tartu kogu Läänemeremaade kultuuriliseks keskuseks ja muutis ka kodulinna vaimlise palge, oli uuel õppeasutisel otsene mõju ka linna kasvamisse ja tema tulunduslikku arenemisse. Ülikool tõmbas Tartusse nii õppejõudude kui õpilaste näol võrdlemisi rohkesti võõrast elementi, kes tõi linna raha, mõjus tunduvalt kaasa käsitöö ja kauplemise elustamiseks, majaperemeeste, korteri-üürijate sissetulekute suurenemiseks, suurendades nii otseselt kui kaudselt linna elanikkude arvu. Ülikooli esimese kahekümneviie-aastase tegevuse jooksul oli immatrikuleeritute arv tõusnud 2394-ni. Kuigi suur osa sellest arvust — 1020 — oli pärit Liivimaalt, oli rõhuv enamik viimasest arvust siiski väljastpoolt, kuna tartlasi leidus nende hulgas koguni vähe. Ülikooli külgetõmbava mõju iseloomustamiseks pole ka ülearune mainida, et ülalesitatud üliõpilaste arvust olid: 430 — Eestimaalt, 478 — Kuramaalt, 265 — teistest Vene kubermangudest ja 201 — välismailt.

Ülikooli tegevuse esimese veerandsaja aasta jooksul oli linna elanikkude arv tõusnud 1826. a. lõpul 8590-ni, kes kasutasid maju, mida oli 824, neist 697 puust, 127 kivist. Pärast ülikooli teist 25 aasta juubelit elas linnas 1855. a. 12 702 elanikku. Ka sel ajajärgul oli ülikool linna kasvamisel üheks olulisemaks teguriks, sest üliõpilaste arv, mis 1804. a. oli 155, 1826. a. — 391, suurenes aastasaja teisel veerandil tunduva hooga, tõustes juba 1828. a. 530-ni ja ulatudes 1852. a. 676-ni.

Teiste koolide osa. Ülikooli kõrval esinesid hulga aastakümnete jooksul Tartu kasvamisel positiivsete teguritena veel kaks kõrgemat kooli: 1804. a. asutatud gümnaasium ja kreiskool. Kui palju nemad esialgu uut elementi väljastpoolt linna juurde tõmbasid, selle kohta puuduvad küll täpsamad statistilised andmed. Võib siiski oletada, et see oli teatava ulatusega. Peale mainitute mõjusid vähemal määral linnaelanikkude arvu suurendavalt ka teised õppeasutised, nagu algkoolid, seminar, 1848. a. asutatud „Tartu veterinäärkool". — Kuid koolielu arenemine polnud veel kaugeltki otsustavaks teguriks Tartu kasvamisel. Küsimus on siin märksa laiem ning keerulisem ja selle vaatlemisel tuleb silmas pidada hulka mitmesuguseid asjaolusid.

Tartu, lk. 121